

Savaş ve Toplumsal Mobilizasyon: II. Meşrutiyet Döneminde Sivil Toplum ve Kamusal Alan

Nadir Özbek

Siyaset teorisi değil tarih tartışıyor olduğumuz için, “sivil toplum” ve “kamusal alan” kavramlarını hemen hemen birbirine yakın anlamlarda kullanmaya, bu kavramların ayırımına çok fazla girmemeye çalışacağım. 1980’lerden itibaren özellikle sosyal bilim ve tarih alanında tartışılmaya başlanan bu konuda iki ana fikrin var olduğunu söyleyebiliriz. Cemaat kültürünün yaygın olduğu Doğu toplumlarında sivil inisiyatifin ve sivil toplumun kamusal alanda yeteri kadar yerleşmediğine, bunun Batılılaşma süreciyle birlikte ve özellikle son yıllarda gelişmeye başladığına ilişkin bir görüş öne sürülür. Benim şimdiye kadar yapmış olduğum çalışmalar ise bunun aksi bir görüşü ön plana çıkarmaya yöneliktir.

Dernekleşme, cemiyetleşme, kitlelerin, özellikle orta sınıfın farklı ölçeklerde de olsa siyasi yaşama katılımının artması şeklinde kendini gösteren sivil hayat, Osmanlı’da Batı’da olduğu gibi 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkarak özellikle II. Meşrutiyet’ten itibaren gittikçe güçlendi. Bu süreç Almanya ve Fransa’da olduğu gibi, 1908 öncesi Osmanlı’da da başlatılabildi; çünkü benzer bir şekilde bu topraklarda da bir sivil gelenek oluşmaya başlamıştı. Osmanlı ile Batı arasında bir karşılaştırma yapıldığında farklılıklar ortaya çıkabilir; fakat tartışmanın sivil toplumun var olup olmadığı üzerine değil kamusal alanın, siyasal katılımın ve sivil toplumun siyasi ve ideolojik içeriğine yönelik yapılması gerektiği kanısındayım.

Bu söyleşide II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul merkezli kamusal alanının, sivil toplumun, kitlelerin siyasete katılımının nasıl genişlediğine ve bu siyasetin içeriğine yönelik bilgileri, üç cemiyet etrafında vermeye çalışacağım.

Bu cemiyetlerden biri 1909 yılında kurulan Osmanlı Donanma Cemiyeti, ikincisi kuruluşu daha eskilere dayansa da 1911 yılında kitlesel bir cemiyet niteliği kazanan Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay), bir diğeri ise Balkan Savaşları yıllarında ön plana çıkan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'dir. Gelişimini, üye yapısını, faaliyetlerini kısaca inceleyeceğimiz bu üç cemiyet bize aynı zamanda II. Meşrutiyet yıllarında bu topraklarda gelişen sivil toplumun siyasi içeriği, gündemi ve ideolojik çizgisi hakkında bilgi verecek.

Harbiye, Bahriye ve özellikle Dahiliye Nezaretlerine bağlı olarak faaliyet yürüten bu cemiyetlerden ilk kurulanı Donanma Cemiyeti'dir. Bugünkü anlamıyla devletin dışında bir alanı ifade eden sivil toplum kuruluşları, genel kanının aksine, büyük oranda devletle işbirliği içinde ve uyum halinde faaliyet yürüten kurumlardır. Her ne kadar kamu otoritesinin bir parçası olmasalar bile ilişkinin organik boyutu bugün olduğu gibi 1908 sonrasında da vardı. Bu üç cemiyete baktığımızda bu ilişkinin bir hayli kuvvetli olduğunu, Dahiliye Nezareti'nin bir uzantısı gibi çalıştıklarını ve yarı resmi niteliklerinin oldukça kuvvetli olduğunu görürüz. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte Bahriye ve Harbiye Nezareti'nin doğrudan uzantısı gibi çalışmaya başlayan bu cemiyetlerin etrafında II. Meşrutiyet yıllarında gelişen siyaset ve kitlesel katılım bir hayli yoğunlaşır. Bu cemiyetlerin doğuşu ve gelişimi itibariyle devletle doğrudan ve sağlam bir ilişki içinde olması, sivil toplumun gelişimi olarak nitelendirilebilir. Bu örneklerde devletten tamamen bağımsız bir sivil inisiyatiften bahsetmek mümkün olmadığı gibi, Almanya ve Fransa'da da bugün büyük oranda durum aynıdır. Bunu şöyle somutlamaya çalışalım.

1911 yılında 100 üyelik bir grup tarafından yapılan toplantı sonucunda kurulan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin üyeleri arasında yirmi iki kişinin nazırlıktan, altısının Şura-yı Devlet üyeliğinden, on ikisinin Meclis-i Mebusan'da milletvekilliğinden, yedisinin askeri erkândan, beşinin mülki erkândan geldiği, diğerlerinin de dönemin ileri gelen aydınları diyebileceğimiz bir gruptan olduğu görülür. Kurucu üyelerin yarısından fazlası yüksek memuriyetten gelen kimselerden oluşur. Hilal-i Ahmer, kuruluşu itibariyle bugün anladığımız anlamda aşağıdan değil, hayli yukarıdan bir harektir.

Öte yandan Hilal-i Ahmer'i incelediğimizde cemiyet içinde tıbbiyenin önemli bir yeri olduğunu, geriye kalan kırk-elli üyenin ağırlıklı olarak tıp doktorlarından oluştuğunu görürüz; çünkü Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1860'ların sonundan itibaren Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda daha çok savaş sırasında yaralanan askerlere yardımcı olmak ve cephe gerisinde sağlıkla ilgili faaliyetleri yürütmek üzere oluşmuş yarı sivil yarı askeri bir teşkilattır ve doktorların bu teşkilata ilgi gösteriyor olması anlaşılır bir durumdur.

Burada şunun altını çizmek gerekir: Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil toplum oluşumunda bir meslek grubunun ağırlığını görüyoruz. II. Meşrutiyet'in genel siyaseti içinde var olan bu durum, örneğin İttihat ve Terakki hareketinde de görülür; doktorlar ve tıbbiye hareket içinde son derece önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ni kuruluşu itibariyle elitist bir yapı olarak nitelendirebileceğimiz kanaatindeyim; öyle ki kurucular arasında orta kademe memurları bile görmek pek mümkün değildir.

Hilal-i Ahmer'in yayımladığı ve içinde son derece önemli bilgilerin olduğu salname 1912 itibariyle cemiyetin ulaştığı kitlesellik düzeyini tespit etmemizi sağlıyor. 1912 yılında taşrada on, İstanbul'da dört şube kurmuş olan cemiyetin Kadıköy, Erenköy-Göztepe, Adalar ve Bakırköy gibi semtlerde şube açtığına tanık oluyoruz. Kurucu üyelerde olduğu gibi buradaki üyelerin önemli bir kısmı da ağırlıklı bir şekilde yüksek devlet erkânından geliyordu. Üye yapısı itibariyle ilgi çeken şubelerden biri ise İzmir şubesiydi. Dördü tıp doktoru olmak üzere toplam on iki kişiden oluşan yönetim kurulunda gayrimüslimlerin ağırlıklı olması da bir diğer ilginç noktadır; çünkü salnamenin basıldığı 1913 yılından önce hazırlandığı varsayılan bu listelere göre 1912 Balkan Savaşı arifesinde Rum, Ermeni, Musevi üyeler Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin İzmir şubesinin yönetim kurulunda aktif rol alıyorlardı. Bu da bize o tarihte Osmanlılık idealinin hâlâ güçlü olduğunu gösterir.

İzmir şubesinin bir başka ilginç tarafı 7.500 kayıtlı üyesinin olmasıdır. Bu veriler teşkilat yapısının İzmir'le bir hayli güçlenmiş, yaygınlanmış olduğunun bir kanıtı niteliğindedir. Öte yandan İstanbul dışındaki diğer dokuz taşra teşkilatının üye yapısının son derece küçük olduğunu görüyoruz. Örneğin Bursa teşkilatında on bir üyeli yönetim kurulu üç avukat, üç doktor, bir ziraat müdürü, bir ziraat müfettişi, bir okul müdürü ve eşraftan bir kişiden oluşmaktadır. Bursa örneği İstanbul'dakinden farklı bir tablo sergiler. Burada şehrin üst kademelerinde görev alan vali, kaymakam, mutasarrıf gibi kişiler değil, daha çok orta kademe memurlar mevcuttur.

Yedi kişilik bir yönetim kuruluna sahip olan Bodrum şubesinde ise belediye doktoru, gümrük memuru, belediye eczacısı, mal müdürü ve eşraftan iki kişi yer almaktadır. Kütahya şubesinde yedi üyenin tamamı eşraftandır. Hanya sancağındaki şubede ise on iki kişiden oluşan yönetim kurulunda tamamen Müslümanlar ve eşraftan kişiler yer alır.

Genel bir tablo çizecek olursak, mevcut on şube arasında İzmir dışında kalanların neredeyse tamamında orta kademe devlet memurları ile Müslüman ağırlıklı bir eşraf kesiminin birlikte politik bir sivil toplum hareketine girişmiş olduğunu görürüz. Bununla birlikte 1912 yılına gelindiğinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin, birkaç yıllık bir faaliyet sürecinin sonunda çok fazla kitleselleşmediği, aktif bir hale gelemediği, üyelik yapısının İstanbul'da elitist bir durumdayken taşra şubelerinde kazaların veya vilayetlerin ileri gelen memurlarından oluştuğu anlaşılır. Modern anlamda kitleselleşmiş bir tabandan, yaygınlaşmış bir cemiyetten bahsetmek mümkün değildir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti için en kritik nokta Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte başlar.

II. Meşrutiyet yıllarının dönüm noktalarından birinin 1913 yılında İttihat ve Terakki'nin iktidara bilfiil el koyması ve 1914 yılında savaşın başlaması olduğunu biliyoruz. Olağanüstü koşullar altında her şeyin değişmeye başladığı bu dönemde 1914 yılından itibaren doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti'nin himayesi altında faaliyetlerini sürdüren Hilal-i Ahmer Cemiyeti hızla kitleselleşmiş, örneğin 1914'ten sonra cemiyetin bir de hanımlar şubesi kurulmuştur. Son derece aktif çalışan bu şubenin 1914 yılında bilfiil faaliyetlere katılan yüzlerce üyesi bulunmaktadır.

1914'le birlikte bir başka değişim daha yaşanır. Cephe gerisinde yaralı askerlere yardım amacıyla kurulan Hilal-i Ahmer ve Kızılhaç cemiyetleri, 1914-1915 yıllarına gelindiğinde faaliyetlerini daha çok cephe gerisindeki geniş kitleleri savaş dolayısıyla vatan savunması ve vatanperverlik çerçevesinde seferber etmek üzere yürütür. Örneğin hanımlar şubesi ordu için çorap, çamaşır dikmek, göçmenlere yardım etmek, kimsesiz göçmen kadınlara iş bulmak üzere seferber edilmiş durumdadır.

Burada altı çizilmesi gereken nokta, cemiyetin kitleselleşmesinin büyük oranda militarize bir eksende, ordunun bir uzantısı olarak gelişmeye başlamasıdır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, savaşın vatan savunması olarak algılandığı o dönemde bunun bir uzantısı olan cephe ve cephe gerisini bütünleştiren bir kurum olarak çalışmaktadır.

Burada kritik olan nokta, cephe ve cephe gerisi ayrımının ortadan kalkmaya başlaması, bütün milletin seferber edilmesi, erkekler cephede savaşırken kadınların cephe gerisinde onlarla birlikte bir faaliyet içine girmesidir.

Üzerinde durulması gereken diğer cemiyet ise 1909 yılında kurulan Donanma Cemiyeti'dir. Cemiyetin kuruluş amacıyla, Girit sorunundan dolayı Yunanistan ile Osmanlı arasında Ege'de yaşanan gerilimin ve donanmanın desteklenmesinin yakından ilişkisi vardır. II. Abdülhamid'in donanmayı Haliç'te bağlı tutup çürümesine sebebiyet verdiği yönünde bir eleştirinin var olduğunu biliyoruz. İttihatçılığın gelişimi de Osmanlı donanmasının son derece zayıf olduğu, Ege'deki tehdide karşı Girit sorunları dolayısıyla donanmanın hızla güçlendirilmesi ve bu çerçevede geniş kitlelerin harekete geçirilmesi gerektiği yönündeki bu söylem üzerine gerçekleşir. Bu kitleselleşmenin arkasında ise donanma, yani militarize bir yapı bulunmaktadır. Donanma Cemiyeti'nin faaliyeti, iane kampanyalarıdır; buna göre her Osmanlı vatandaşı ayda iki kuruş vererek donanmanın güçlenmesini sağlayacaktır.

Donanma Cemiyeti'nin başlangıçtan itibaren Dahiliye ve Bahriye Nezaretlerine oldukça bağlı şekilde çalıştığı görülür. Örneğin askeri ve sivil bütün devlet memurlarının birer maaşlarını cemiyete bağışlaması teşvik edilmeye çalışılır; fakat mali sıkıntılardan dolayı maaşların düzenli ödenememesi ya da düşük ödenmesi gibi nedenlerle bu kampanya tam anlamıyla amacına ulaşamaz. İkinci bir çözüm olarak herkesin maaşından ayda ikişer kuruş taksitide bağlanması düşünülür.

Kitleselleşmek ve katılımı artırmak amacıyla gidilen yollardan biri de vergilere konulan zamlardır. Örneğin Edirne vilayetinde tütünden alınan aşar vergisine ek zam yapılarak gelirin %10-20'sinin Donanma Cemiyeti'ne iane olarak aktarılması öngörülür. Edirne'nin bazı kazalarında hazineye ait arazilerde vatandaşlar tahıl ekimi konusunda teşvik edilerek buradan elde edilen gelir yine donanmaya sevk edilir. Toplamda çok küçük gibi görünen bu yardımların gerçek hacmi hakkında fikir sahibi olmak için sadece Drama kazasına bakmak yeterli olabilir; zira burada orta ölçekli bir kruvazör satın alınabilecek kadar yardım toplandığını biliyoruz. Bu da bize bu yardım kampanyalarına ciddi oranda bir katılımın sağlandığını gösteriyor. Bu katılım ne kadar gönüllüdür? Sivil toplum hareketinde vatandaşların kendi inisiyatifleriyle gönüllü olarak bir politik sosyal faaliyete katılması söz konusudur; oysa burada memurların maaşlarından pay alınması örneğinde olduğu gibi gerçekten de gönüllü bir katılım söz konusu olmayabilir. Dikkatli incelendiğinde birçok suistimalin ve baskının var olduğu, soruşturmaların yapıldığı da görülür.

Bununla birlikte altını çizmek istediğim iki nokta var: Hilal-i Ahmer ile karşılaştırıldığında Donanma Cemiyeti kuruluşundan itibaren kitlesel bir cemiyettir. Bunun arkasında yatan neden ise bu cemiyetin Bahriye ve Dahiliye Nezaretleriyle baştan itibaren uyumlu bir şekilde gelişmesidir. Örneğin Dahiliye Nezareti'nin, Donanma Cemiyeti şubelerinin vilayet ve kazalarda valiler ve kaymakamlar inisiyatifıyla bir an önce kurulması için bütün mülki amirlere talimat gönderdiği ve bunun üzerine şubelerin açıldığı bilinir. Bundan dolayı da Donanma Cemiyeti her vilayet ve kazada şubesi olan çok kitlesel bir cemiyet olarak varlığını sürdürürken Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1912 yılına gelindiğinde bile hayli elitist bir yapı olarak kalmış durumdaydı. Bu iki örnekten yola çıkarak sivil toplumun gelişiminin arkasında kamu otoritesinin, idari teşkilatın önemli bir payı olduğunu söyleyebiliriz. Burada bir problemin var olup olmadığı konusu ise tartışılabilir.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin 1911, Donanma Cemiyeti'nin 1909 yılında kurulduğunu belirtmiştik. Meşrutiyet'in ilk yıllarına baktığımızda dar anlamıyla gönüllü yardım faaliyetleri ve gönüllü cemiyetlerin örneklerine rastlıyoruz. Örneğin bugün de sıkça görülen yardım cemiyetleri bunun en iyi örneklerinden bazılarıdır. Varlığını bugün de devam ettiren Topkapı, Beyoğlu veya Eyüp Sultan Fukaraperver Cemiyeti gibi cemiyetlerin amacı, kuruldukları mahallenin ya da bölgenin yoksullarına yardım götürmektir. Daha çok İttihat ve Terakki kulüplerinin yerel ölçekteki üyeleri ve sempatanları tarafından kurulan ve yine İttihat ve Terakki'nin desteği ve yardımıyla faaliyetlerini yürüten bu cemiyetler sosyal bir soruna temas etmeye çalışan kurumlardır. Bu kurumlar, bugün olduğu gibi iane kampanyalarından, üye aidatlarından veya yardım amaçlı düzenlenen birtakım etkinliklerden sağlanan gelirlerle faaliyetlerini sürdürüyordu.

İttihat ve Terakki başlangıçta aslında kendini biraz da sivil toplum teşkilatları üzerinden inşa etmeye çalışıyordu. Burada iki resim ortaya çıktı: Bunlardan biri daha mütevazı, daha sivil özelliklere sahip ve daha çok sosyal sorunlara yönelik bir faaliyet yürütürken, diğeri savaşla birlikte çoğunlukla savaş, ordu, milliyetçilik, vatanperverlik eksenli bir çalışma içindeydi. 1908 sonrasında anayasada siyasal hakları genişletmeye yönelik birtakım revizyonların yapılması, hürriyet bayramı olarak kutlanan II. Meşrutiyet'in ilanı gibi reformlar, İttihat ve Terakki'nin ortaya çıkışındaki söylem ve programla son derece uyum içinde olmakla beraber 1909 yılından itibaren siyasal hakları sınırlayan birçok yeni yasanın çıkarıldığını biliyoruz. Örneğin bu yasayla birlikte grev hakkı sınırlandırıldı.

Yine aynı yıl çıkarılan bir başka yasa olan “Serseri Nizamnamesi”ne göre, çalışmayan ve sokakta gezen insanlar kamu düzenini bozan bir tehlike, bir anlamda potansiyel suçlu olarak görülüp bunların kontrolü istendi. 1909’da çıkarılan bir diğer kısıtlayıcı yasa ise “İçtimaat-ı Umumiye Kanunu” (Cemiyetler Kanunu) adı altında düzenlendi. Tüm bu yasalar kamu düzenini bir şekilde ön plana çıkararak kamu otoritesini güçlendirmeye çalışan kanunlar olarak karşımıza çıkar. Yine 1909 yılında, siyasi otoritenin kontrolünün dışında giderek yaygınlaşan sosyal yardım faaliyetlerinin ve gönüllü dernekleşmelerin kontrol altına alınması ihtiyacı doğdu ve bunun üzerine iane toplanmasına ilişkin bir yasa çıkarıldı. Bu kanunun 1912 Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında çok dikkatli bir şekilde uygulandığını görüyoruz; buna göre iane toplama alanı, Donanma Cemiyeti ile Hilal-i Ahmer’in dışında kalan cemiyetlere kapatılmak isteniyordu.

Sonuç olarak 1909 yılı itibariyle II. Meşrutiyet rejimlerinin siyasal alanın kontrol dışı genişlemesinden pek hoşnut olmadığını, öte yandan ise Donanma ve Hilal-i Ahmer Cemiyetlerinde bizzat mülki idari yapıyı devreye sokarak bu cemiyetlerin kitleleşmesini, yaygınlaşmasını, her kazada ve vilayette şubeler açmasını sağlamaya çalıştığını söyleyebiliriz. Burada vurgulamak istediğimiz iki nokta vardır: II. Meşrutiyet rejimlerinin başlangıçta hürriyetperver olduğu, bugünkü tabirle siyasal demokrasiyi yerleştirmeye çalıştığı ve bunun savaş koşullarıyla birlikte değişmeye başladığı şeklinde düşünmek biraz problemlidir ve bunun üzerinde tartışmak gerekir. 1909’da çıkarılan bir dizi kanun ve talimatla sivil toplum faaliyetlerinin cereyan edeceği alan kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Gönüllü katılım her ne kadar orduya destek, vatan savunması, vatan müdafaası ve vatanperverlik gibi kavramlar etrafında şekillense de 1912 Balkan Savaşları ile 1914 Birinci Dünya Savaşı sürecinde hem devletin çabası, hem de genel bir kamuoyunun (efkâr-ı umumiye) bu çerçevede şekillenmesiyle hızla genişlemiştir.

Bizim tarihçiliğimizde 1908’in altı II. Meşrutiyet’le birlikte çizilir. II. Meşrutiyet, cumhuriyetin laboratuvarı ve parlamenter demokrasinin başlangıcı olarak kabul edildiği gibi, yaşanan savaşların bu dönemin daha istikrarlı gelişmesine imkân vermediğinden de söz edilir. Anlaşılır birtakım sebeplerden ötürü 1908 öncesi dönemin tarihçiliğimizde genellikle ihmal edildiği görülür. Ben çalışmalarımda esas olarak 1908 sonrası incelemiş olmakla beraber 1908 öncesi II. Abdülhamid dönemini de dikkate aldım ve böylece ikisini karşılaştırma imkânı buldum. Daha geniş perspektifte 1870’lerden 1918’e kadar olan süreçte bakıldığında siyasal katılım, kamusal alan ve sivil toplum gibi konularda istibdat, siyasi baskı

ve otokrasi rejimi olarak değerlendirilen II. Abdülhamid dönemi, her türlü politik sivil inisiyatifin kontrol altına alınmaya çalışıldığı bir dönem olarak kabul edilir. Oysa elimizde bunun aksini kanıtlayan birtakım veriler mevcuttur.

II. Abdülhamid döneminde yaşanan 1897-1898 Yunan Savaşı sırasında kitlelerin, evlad-ı şuheda yardım kampanyaları çerçevesinde gerek İstanbul'da gerek taşrada bizzat Abdülhamid tarafından seferber edilmeye çalışıldığını, üstelik yürütülen geniş çaplı iane kampanyalarının son derece başarılı olduğunu görüyoruz. Bu kampanya ile Hilal-i Ahmer veya Donanma Cemiyeti'nin faaliyetleri arasında yakın bir benzerlik olduğu kanısındayım. Vatanperverlik kavramı etrafında kitlelerin politize olması, seferber edilmesi, kitle ile devletin bütünleşmesi, şehit aileleri ve evlatları için yardım toplanması söz konusudur; çünkü aileler kendi evlatlarını vatan için feda etmişlerdir ve vatanperver insanların buna katkıda bulunması gerekmektedir. 1890'lı yıllardaki bu tür sivil inisiyatif veya gönüllü faaliyetlerin, genişleyen sivil toplumun merkezinde pederşahi bir şekilde Abdülhamid'in olduğunu görüyoruz. Orada birleştirici figür, ulusun veya Osmanlıların temsil edildiği bütün bu faaliyetlerin simgesi olarak ön plana çıkartılan Sultan Abdülhamid'dir. 1908 sonrasında ise padişah figürünün tamamen arka planda kaldığını görüyoruz. Bununla beraber Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin 1911 yılında padişahın himayesiyle kurulduğunu biliyoruz; ancak bu durum, propaganda faaliyetlerinde ve efkâr-ı umumiyede ön plana çıkmamıştır. Burada birincil propaganda unsuru, daha soyut bir kavram olan vatanperverlik üzerinden şekillenmiştir. 1890'lı yıllarda yapılan faaliyetler her ne kadar vatanperverlikse de orada II. Abdülhamid'in şahsını ön plana çıkaran bir propaganda söz konusuydu. 1910'lu yıllara gelindiğinde karşımıza daha genel, daha soyut bir vatan-millet kavramı çıktı. 1890'lı yıllarda da kamusal ve sivil toplum yaygınlaştı. O günün imkânlarıyla siyasete kitlesel katılım artıyordu; benzer durumlar 1908 sonrasında da devam etti. İçerik bakımından benzerlikleri bulunan iki süreç arasında farklılıklar da bulunuyordu.

Günümüzde özellikle son zamanlarda siyaset kuramında toplum ve kamusal alan üzerine çok geniş teorik bir tartışmanın cereyan ettiğini söyleyebiliriz. Devletin küçülmeye başladığı bir ortamda bu anlaşılır bir durumdur; çünkü her şeyin devletten beklenmemesi, bu sürece vatandaşın da katılması ve sivil toplumun güçlenmesi gerektiğine yönelik fikirler hayli yaygınlaştı. Bununla beraber sivil toplumun kendi başına gelişip güçlenmesinin pozitif bir durum olduğuna ilişkin anlayış da yaygınlaşmaya başladı. Gerek Osmanlı tarihi içinde II. Meşrutiyet yıllarına, gerekse II. Meşrutiyet'in bugüne ilişkin açılımları hakkında altını çizmek istediğim nokta, kitlesel katılımın veya sivil toplumun genişlemesinin tek başına bir şey ifade

etmediği, bu gelişmenin içeriğine bakmak gerektiğidir; keza bugün Türkiye'nin toplumsal psikolojisi ve sosyolojisindeki kutuplaşma neticesinde olabildiğince dar anlamıyla bir milliyetçilik artabilmektedir. Örneğin sivil birtakım gerilimler kitlesel mobilizasyona tercüme edilebilmekte, arka plandaki bütün bu siyasal gelişmeler sivil toplumun, kamusalılığın ve kitleselleşmenin içeriğini belirlemektedir.